VELUWE

EPE

gemeentebeschrijving

Monumenten
Inventarisatie
Project

provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE EPE

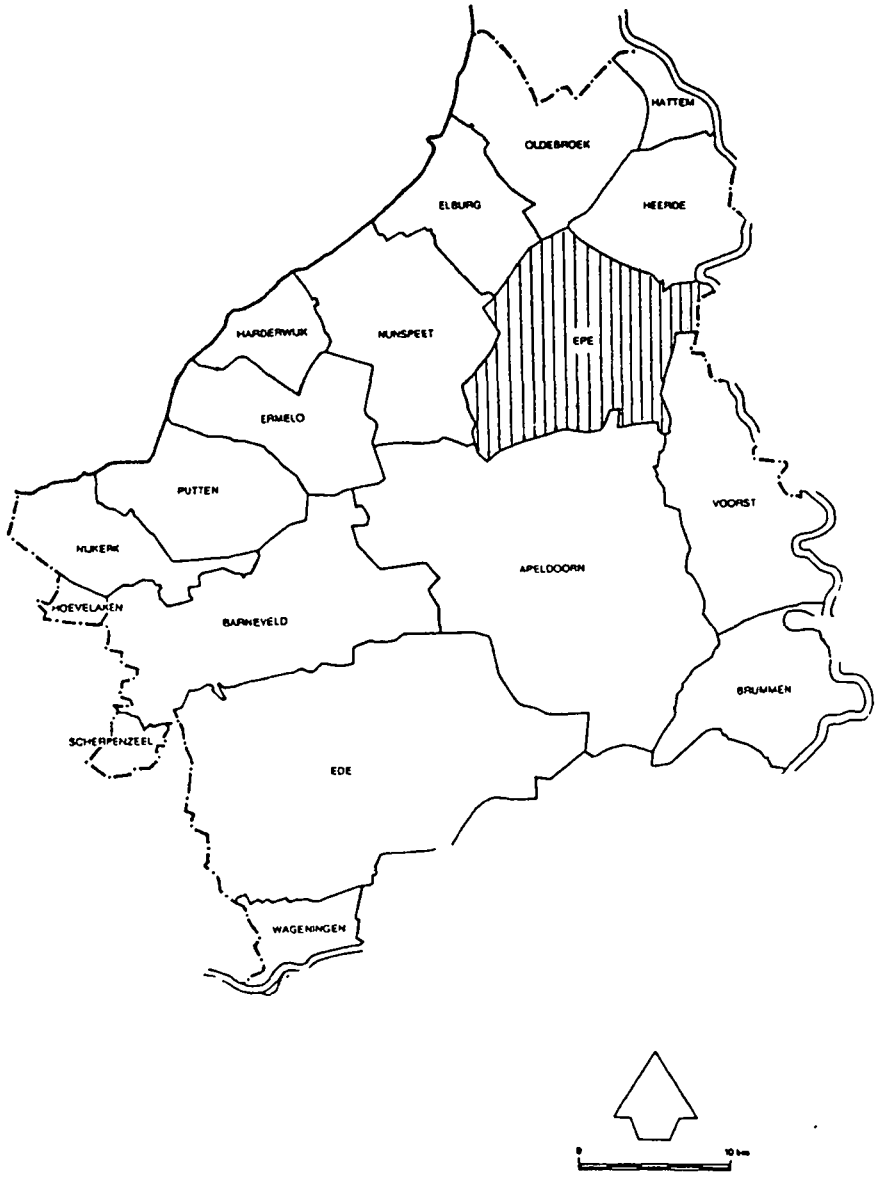

INHOUDSOPGAVE

			blz.:
1.	INLEIDING		3
2.	BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK		7
3.	INFRASTRUCTUUR		12
4.	NEDERZETTINGSSTRUCTUUR		14
4.1.	Algemeen		14
4.2.	Functionele ontwikkelingen	- periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940	14
4.3.	Stedebouwkundige structuur:	- Emst - Epe - Oene - Vaassen - Verspreide bebouwing	16
4.4.	Ontwikkelingen na 1940		26
4.5.	Karakterisering geïnventariseerde bebouwing		27
4.6.	Typologie uitbreidingen gemeente Epe 1850-1940		31
4.7.	Bijzondere gebieden		31
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR			33

1. INLEIDING

De gemeente Epe bevindt zich in het inventarisatiegebied Veluwe en heeft een oppervlakte van 15.724 hectare. De gemeente Epe bestaat uit de hoofdkernen Epe en Vaassen, alsmede de kernen Emst en Oene (zie afbeelding 1). De gemeente Epe is voornamelijk opgebouwd uit de voormalige gebieden van Oene, Vemde, Norel en Duikhuizen, Epe, Tongeren, Wissel, Zuuk, Emst en Westendorp, Gortel, Vaassen, het Gortelsche Bosch, het Niersensche Bosch en delen van de Rekenkamer Noord-Veluwe (zie afbeelding 2).
Nabij Vaassen vormt het Apeldoorns Kanaal een deel van de zuidgrens van de gemeente. De oostgrens wordt grotendeels gevormd door de Groote Wetering en de IJssel. De Leigraaf valt voor een deel samen met de noordoostgrens van de gemeente. De gemeente Epe grenst aan de gemeenten Apeldoorn, Voorst, Nunspeet, Elburg, Oldebroek, Heerde en de Overijsselse gemeente Olst.

In de gemeente Epe hebben in de periode 1850-1940 de landbouw, de papierfabricage en de metaalindustrie een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling op agrarisch-industrieel gebied.
Op 1 januari 1990 telde de gemeente Epe 33.999 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Epe in 1866

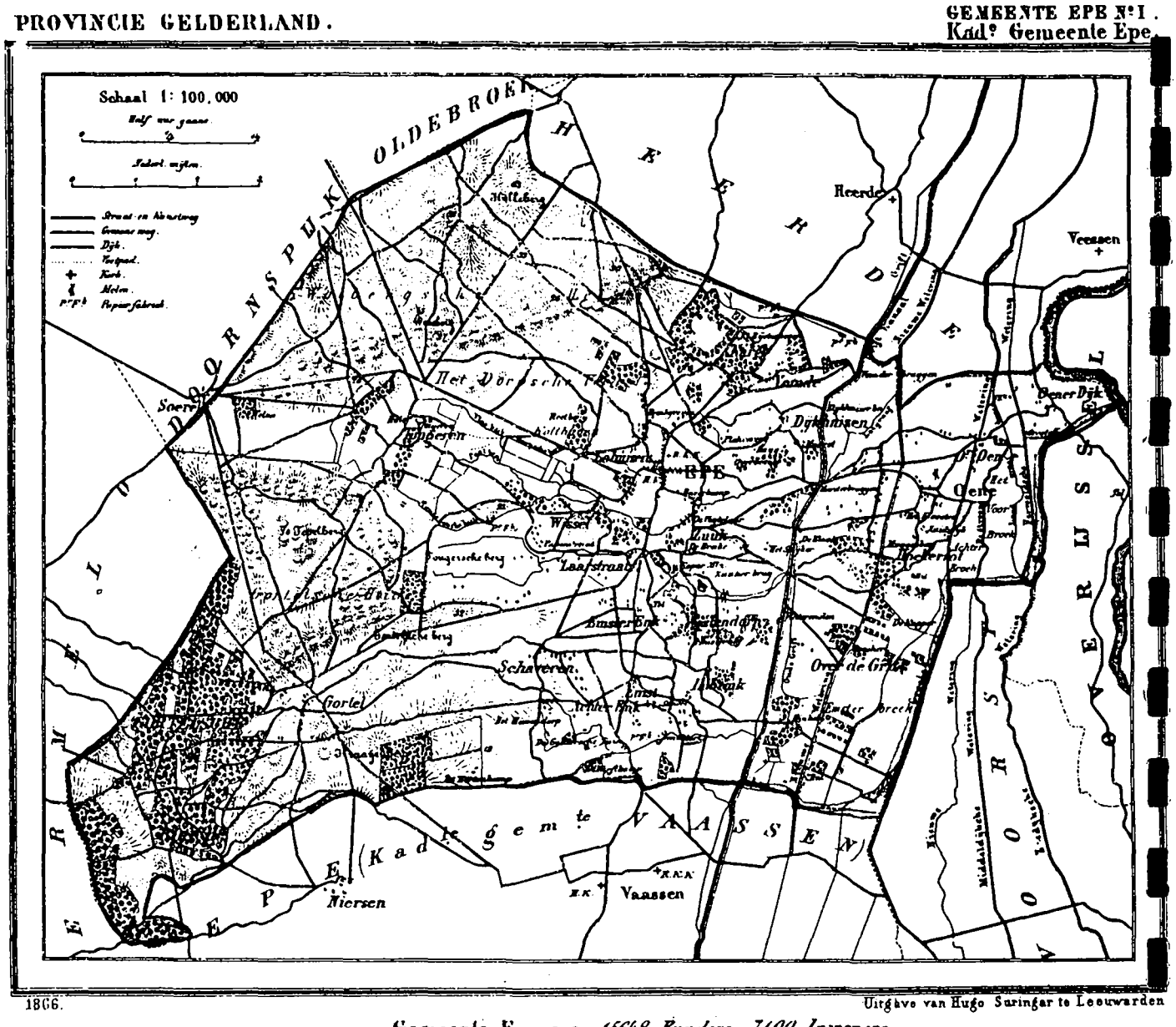

Gemeente Epe c.a. *15648 Bunders. 7100 Inwoners.*

Afbeelding 1a
Gemeente Epe in 1866

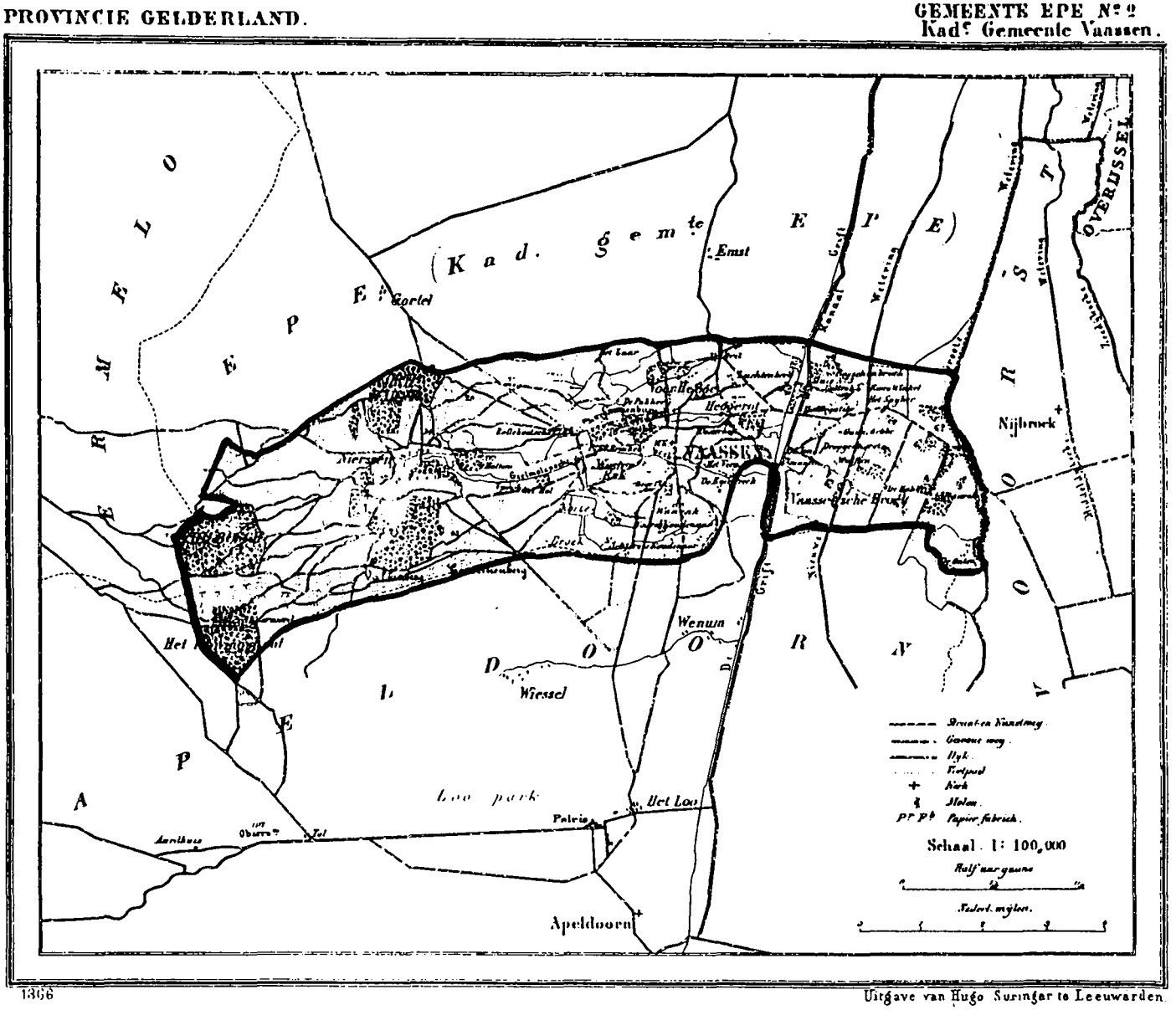

Gemeente Epe c. a. *5648 Bunders 7100 Inwoners.*

Afbeelding 2
Indeling in dorpsgebieden en gemeenten

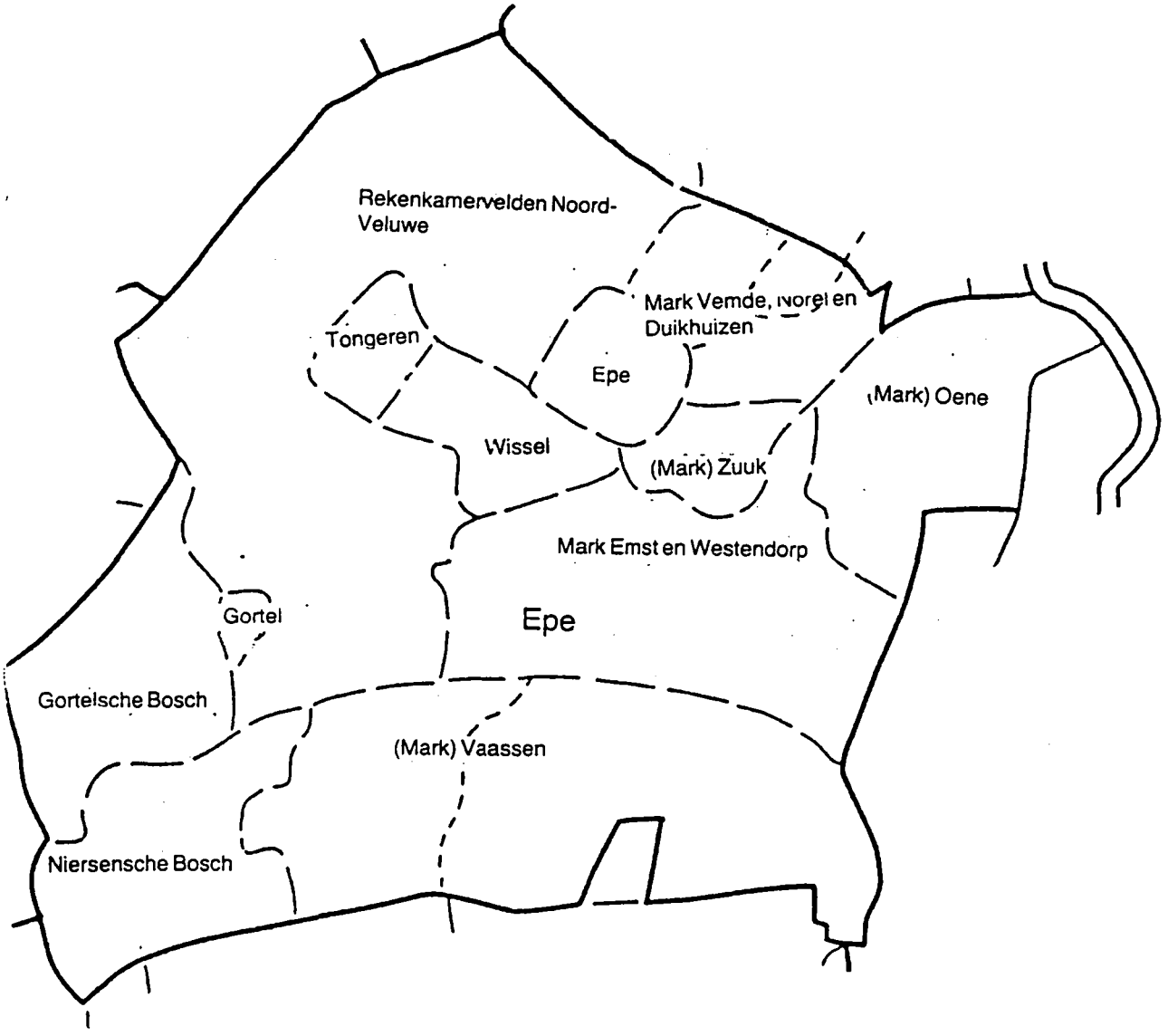

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd zijn brede landijslobben in zuidelijke richting doorgedrongen, onder meer ter plaatse van het IJsseldal en het IJsselmeer. Voor en naast de lobben zijn hoge stuwwallen gevormd. Het westen van de gemeente Epe behoort tot het Veluwse stuwwalgebied (zie afbeelding 2). Na het Saalien is het IJsseldal opgevuld met zand en klei. Op de oostelijke stuwwalhelling heeft zich stuwwalmateriaal verzameld, voornamelijk bestaande uit grove en grindhoudende zanden. In het Weichselien werd hierop een dekzandlaag aangebracht. Hiet bevinden zich lager gelegen dekzandgebieden met stagnerende waterafvoer. Het afnemend hoogteverschil tussen stuwwal en rivierdal (zie afbeelding 3) heeft ertoe geleid dat grondwaterstromen via sprengen in het hellinggebied aan het oppervlak komen en via de zuid-noord lopende weteringen in de IJssel afwateren. Vanaf het Holoceen heeft de IJssel langs de oevers wallen opgeworpen, waarachter komgebieden met zware klei ontstonden.

Afbeelding 3
Geomorfologische kaart gemeente Epe

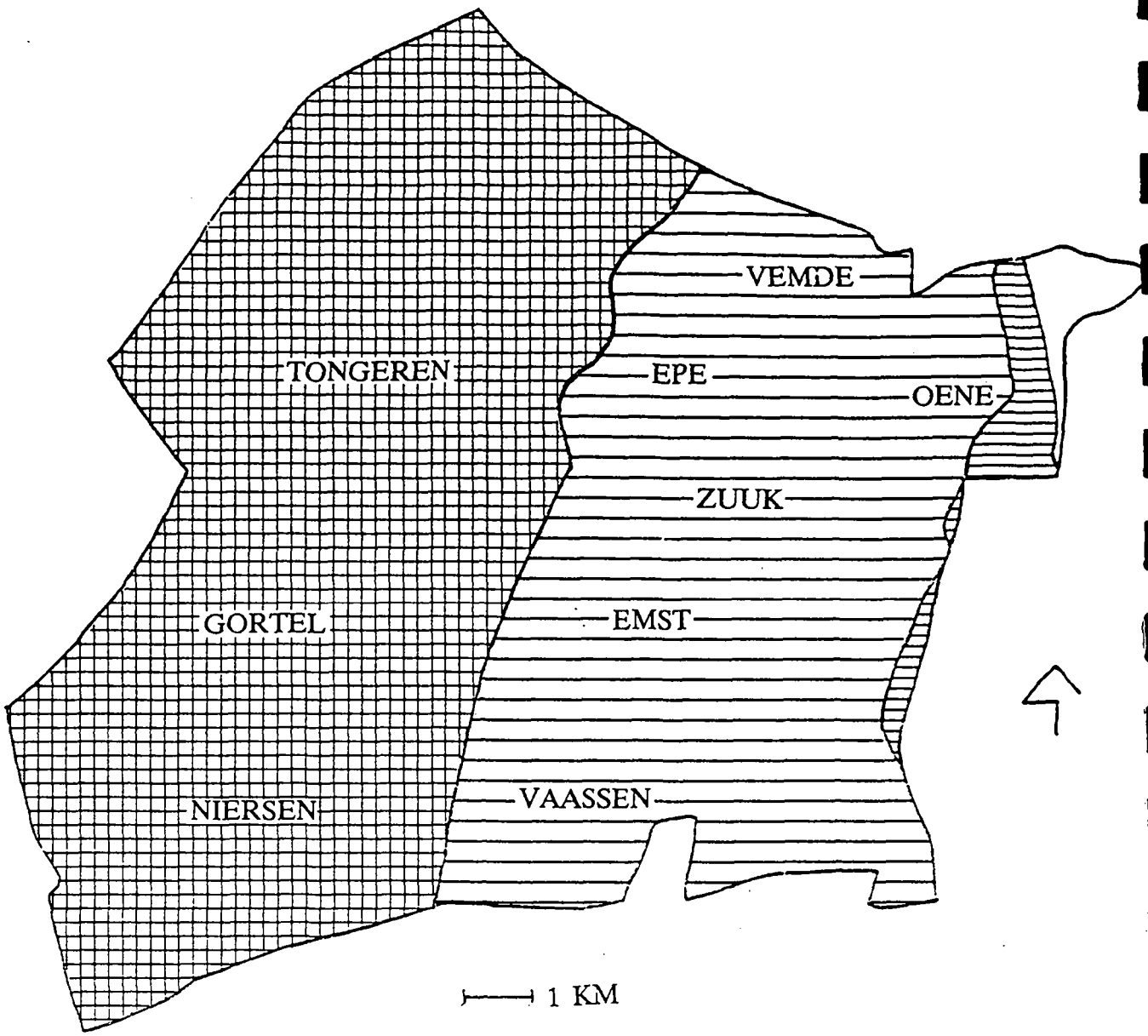

stuwwal met grove zanden en grind

stuwwalhelling met dekzand

komgronden met zware klei

oeverwallen met zavel met lichte klei

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de stuwwal, de stuwwalhelling, de komgronden en de oeverwallen. Het stuwwalgebied, dat voornamelijk uit woeste gronden en heidevelden bestond, is vanaf de 18e eeuw bebost. Ontbinding van de meeste marken vond vanaf de tweede helft 19e eeuw plaats. Omstreeks 1900 waren op deze voormalige markegebieden nog heidevelden aanwezig. Pas in 1907 zijn de laatste marketerreinen verdeeld.
Op de stuwwalhelling kwam een gevarieerd bodemgebruik voor, varierend van akkerbouw, heidevelden, bospercelen en graslanden.
Rondom de escomplexen zijn kernen ontstaan op hoger gelegen terreingedeelten met een voor akkerbouw gunstige bodemgesteldheid. Men heeft er vooral rogge en aardappelen geteeld. Tot kort na de eeuwwisseling was ook boekweit een belangrijk produkt. Nadien kwam de haverteelt op. Heidevelden en bospercelen waren aan te treffen op de hoogste terreingedeelten in het hellinggebied. Langs de stuwwal benutten wasserijen en papiermolens de sprengen. In de drassige terreingedeelten op de stuwwalhelling en de komgronden, werden graslanden aangelegd. Op de oeverwallen bij Oene zijn akkers aangelegd.

Vanaf de stuwwal stromen diverse beken, waaronder de Tongerensche Beek en de Geelmolensche Beek, al dan niet verbonden aan een sprengenstelsel, naar het IJsseldal. In het laagland langs de IJssel werd in de Late Middeleeuwen onder meer de Groote Wetering, de Kleine Wetering en de Nieuwe Wetering gegraven ten behoeve van de ontginning van het rivierdal. Dit weteringenstelsel, dat uiteindelijk uitmondt in de IJssel nabij Hattem in het noorden, vormde sindsdien een zeer belangrijke rol in de afwatering. Met name na het graven van deze drie weteringen werden de kommen in ontginning genomen als grasland. Loodrecht op de weteringen zijn, veelal strookvormig, afwateringssloten gegraven. Het Apeldoorns Kanaal is aangelegd in het oostelijk gedeelte van de stuwwalhelling.

Afbeelding 4
Globale hoogtekaart gemeente Epe

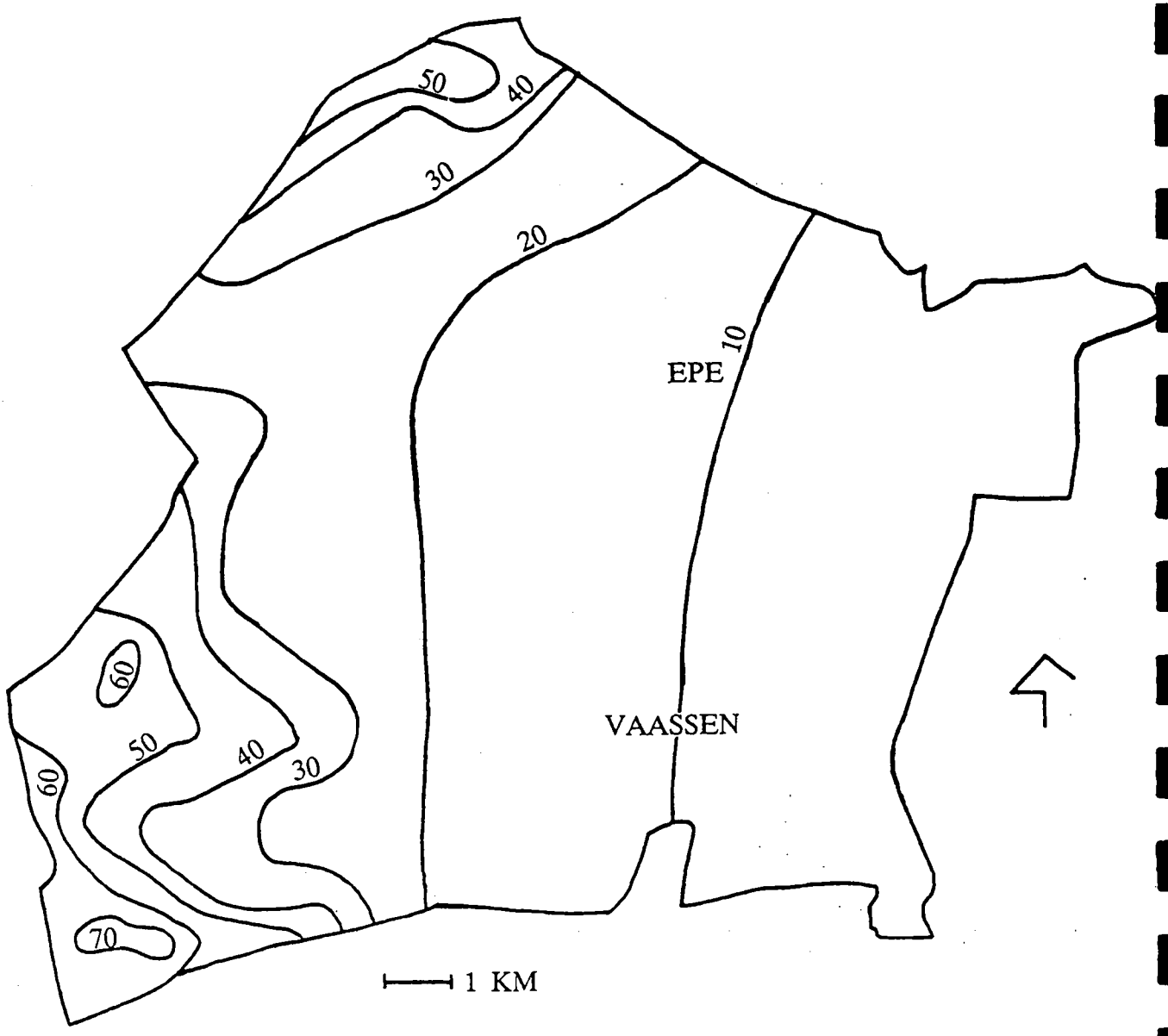

Grote delen van de stuwwal bij Tongeren en Gortel waren tot in de 19e eeuw in bezit van de domeinen (tot 1798 van de Gelderse Rekenkamer). Na 1843 werden deze gronden verkocht aan kleine boeren. Hierop werden akkers aangelegd.
Bij Tongeren en Niersen heeft de aanwezigheid van stromend water in het occupatiepatroon een rol gespeeld. Gortel is waarschijnlijk ontstaan vanuit een tra als een kampontginning: geen gemeenschapelijke maar een meer individuele manier van ontginnen, waarbij elke boererij temidden van de eigen grond is gesitueerd. De nederzetting groeide oorspronkelijk uit langs de westflank van de es. Later ontwikkelde Gortel zich in aanzet tot een kransesnederzetting. Van hieruit werden in de tweede helft van de 19e eeuw de woeste gronden ontgonnen (natte heidevelden-grasland, droge heidevelden-bossen).
De meeste nederzettingen zijn ontstaan op hoger gelegen gedeelten in het hellinggebied, veelal op 10-15 meter boven N.A.P. Vooral bij Vaassen, Emst, Zuuk en Epe zijn op de dekzandruggen essen ontstaan. Hier is de aanwezigheid van beken van belang voor de esvorming, al dan niet na aaneengroeien van individuele complexen. Vanwege de beekdalen in het hellinggebied is geen aaneengesloten essencomplex ontstaan. Rondom de kernen is enigszins sprake van blokverkaveling, terwijl in de beekdalen zowel blok- en strokenverkaveling voorkomt. De stuwwal is overwegend blokvormig verkaveld. In het lage oosten heeft een strooksgewijze ontginning, gerelateerd aan de afwatering, plaatsgevonden.

3. INFRASTRUCTUUR

Reeds in de Late Middeleeuwen lag Niersen aan de belangrijke handelsroute van de Zuiderzee (Hattem/Elburg) naar Arnhem. Hierop sloten de handelsroutes naar Elspeet en Zwolle aan. Daarnaast verbond een weg de oeverwalnederzettingen (waarop Oene ook was aangesloten) richting Hattem. In de loop van de 19e eeuw is de oriëntatie op Apeldoorn en Hattem/Zwolle sterk in betekenis toegenomen. De weg Hattem-Het Loo is omstreeks 1845 verhard, enkele jaren na de verharding van de weg Epe-Doornspijk. Op de doorgaande hoofdweg zijn naderhand diverse oost-west verbindingswegen verbeterd, resp. aangesloten.

Omstreeks 1829 is de belangrijkste waterweg in Epe, het Apeldoorns Kanaal geopend (Apeldoorn-Hattem). Het kanaal is omstreeks 1870 verbreed. In 1962 werd het kanaal voor scheepvaartverkeer vanaf de Berghuizense papierfabriek gesloten (1970 geheel). De gemeente Epe ligt enkele honderden meters langs de IJssel.

In 1887 werden Vaassen, Emst en Epe aangesloten op de lokaalspoorlijn Epe-Het Loo die kort daarna werd doorgetrokken naar Hattem. Daarmee werd Epe via Hattem aangesloten op het landelijk spoorwegnet (1865: Utrecht-Zwolle). Met Elburg bezat Epe tevens een gemeenschappelijk station op deze lijn, het station Elburg-Epe, na WO II 't Harde. De aanleg van de treinverbinding Arnhem-Zwolle via Olst in 1868, versterkte het belang van de verbinding via Oene. Tussen 1878 en 1917 heeft een smalspoorlijn tussen Tongeren en Kijkuit gelegen.

Busdiensten vanuit Epe zijn operationeel geworden naar Apeldoorn (1923), Oene, Nijbroek, Terwolde en Deventer (1927), Zwolle (1930) en Nunspeet (1934). In 1960 is de lijn Epe-Deventer overgenomen door de V.A.D., die de lijn Apeldoorn-Zwolle al exploiteerde.

Omstreeks 1903 is in Epe sprake van electrificatie. In de jaren '20 wordt het net door de P.G.E.M. overgenomen. In 1935 kreeg de gemeente Epe aansluiting op het waterleidingnet.

Afbeelding 5
Gemeente Epe, belangrijkste wegen omstreeks 1930

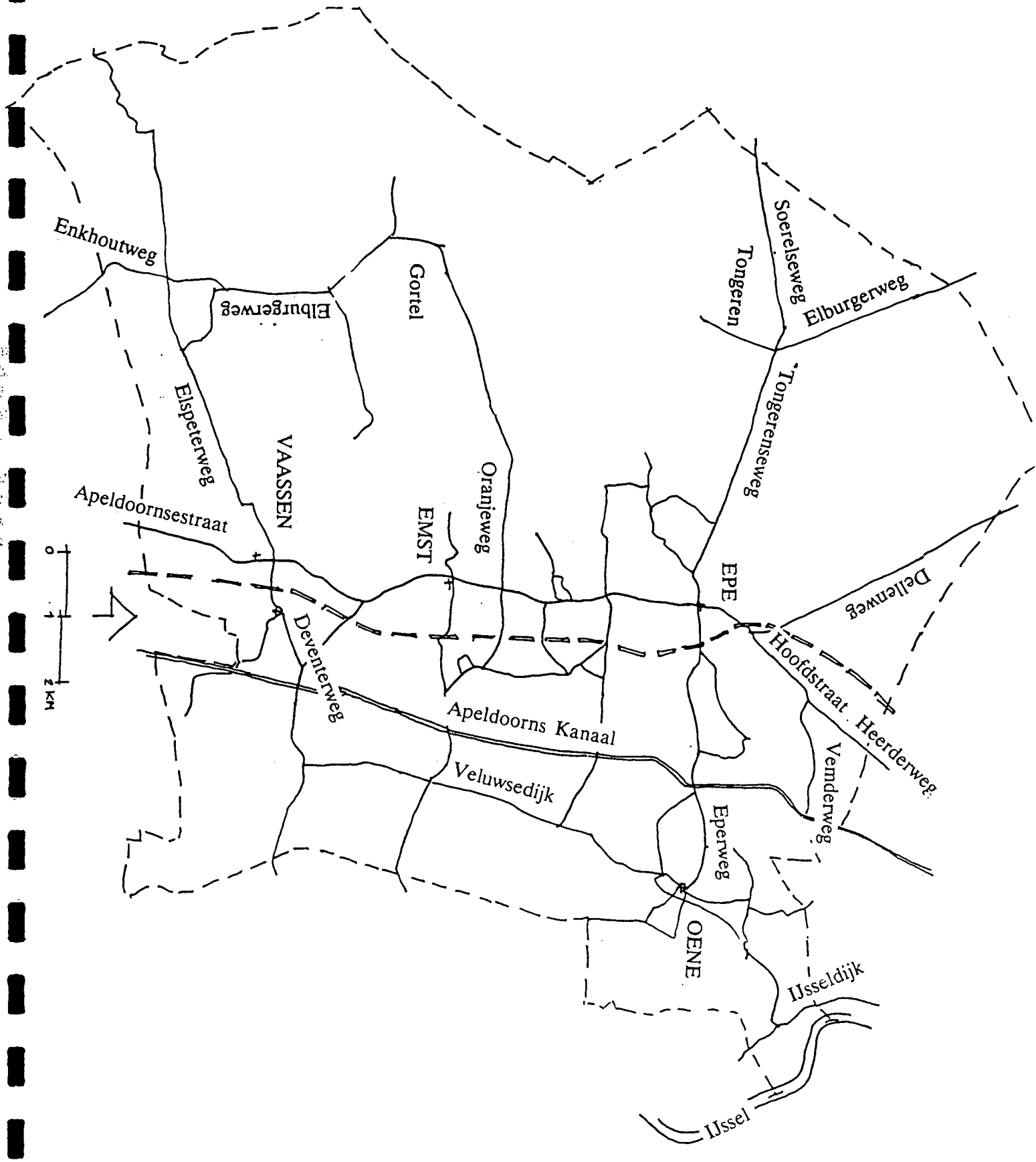

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

In de 12e eeuw werden voor het eerst enkele nederzettingen op de stuwwalhelling schriftelijk vermeld. Grootgrondbezitters, waaronder de landsheer, bezaten grote delen van de diverse Epese marken. Vanaf de 17e eeuw kwam de papierfabricage op gang. Daartoe zijn diverse sprengenstelsels aangelegd. De papierfabricage vormden voor de grootgrondbezitters een aantrekkelijke investering, omdat de pachtopbrengsten van deze molens, de inkomsten in perioden van dalende agrarische prijzen ruimschoots compenseerden. Vanaf de 18e eeuw werden ook kopermolens opgericht (o.a. Vaassen).

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

In de eerste helft van de 19e eeuw werden reeds enkele marken verdeeld. In 1843 kocht de gemeente Epe ruim 3.500 hectare woeste grond van het Rijk, ter bebossing en verkoop aan individuele boeren. Na de opening van het Apeldoorns Kanaal (1829) hebben ontginningen op de stuwwalhelling plaatsgevonden. De nijverheid beperkte zich tot de papierfabricage, klompenmakerij en koperpletterij. De papierfabricage beleefde na 1815 een voorspoedige periode (o.a. vanwege de aanleg van het Apeldoorns Kanaal (1829).

Periode 1850-1900

De papierfabricage bleef gedurende de tweede helft van de 19e eeuw de belangrijkste werkgever buiten de landbouw in de gemeente Epe. Weliswaar daalde het aantal papier- en papierwarenfabrieken sterk, door modernisering bleef het aantal arbeidsplaatsen schommelen rond de 120. In samenhang met de papierfabricage kan de doosjesplakkerij genoemd worden, waarin zo'n 100 kinderen werkten. In 1880 werd een groot aantal papiermolens omgezet in wasserijen/blekerijen. Na 1895 ontstonden ook enkele zuivelfabrieken.
Van toenemende betekenis was de metaalgieterij in de gemeente Epe. Omstreeks 1867 werd de koperfabricage van de Amsterdamse kopermolen te Vaassen gestaakt en werd het bedrijf omgezet in een ijzergieterij. In 1879 is een staniolfabriek met ruim 100 werknemers opgericht en toegevoegd aan de ijzergieterij. De ligging nabij het Apeldoorns Kanaal heeft hierbij een rol gespeeld. De houtverwerking heeft plaatsgevonden in de vorm van een sigarenkistenfabriek (Zuuk, 1881), ongeveer 75 klompenmakers en een houtwolfabriek (tot 1891 brikettenfabriek) te Vaassen.

Periode 1900-1940

Vanaf 1905 was sprake van een sterke bevolkingsgroei in de gemeente Epe (zie afbeelding 6), welke deels veroorzaakt werd door het afnemen van het vertrekoverschot. Dit duidt op een uitbreiding van de bestaansmogelijkheden in de gemeente Epe. Omstreeks 1906 kocht het Koninklijk Huis ongeveer 500 hectare grond in het Gortelsche Bosch en Gortel. Dit gebied werd in zijn oude staat gelaten. Omstreeks 1917 liet de gemeente het Eperholt bebossen. Enkele jaren eerder waren de laatste markegronden bij Vaassen en Gortel verkocht. Op de stuwwalhelling hebben verspreid nieuwe ontginningen plaats gevonden.

De diversiteit in de nijverheid is na 1900 nauwelijks groter geworden. Epe had rond 1900 een belangrijke functie in de Oost-Veluwse eierhandel. In 1910 werd de eiermarkt opgericht (eierhal 1927). De papierwarensector nam verder in betekenis af. Een tiental wasserijen/blekerijen wist zich te handhaven, zij het met minder werknemers. De metaalsector werd tussen 1900 en 1940 van groot belang gezien de ca. 200 werknemers in de Vaassense gieterijen. In 1920 werd nabij het station te Vaassen de N.v. Nederlandse IJzergieterij Vulcanus opgericht, een der modernste en voornaamste ijzergieterijen in die tijd. Een in 1906 vermelde kalkzandsteenfabriek werd omstreeks 1930 omgezet in chocoladefabriek Venz. Kleinere industriële bedrijven ten behoeve van de vervaardiging van vleeswaren, klompen, vezels, machines en meubels hebben aan de werkgelegenheid bijgedragen. In 1909 nam de N.V. Utermöhlen een chemische wasserij over (die daarna werd uitgebreid) die terug ging tot de papiermolen van Palm uit 1871.

Afbeelding 6
Bevolkingsontwikkeling gemeente Epe 1850-1940
(indexcijfers, waarbij 1850, 6.241 inwoners = 100)

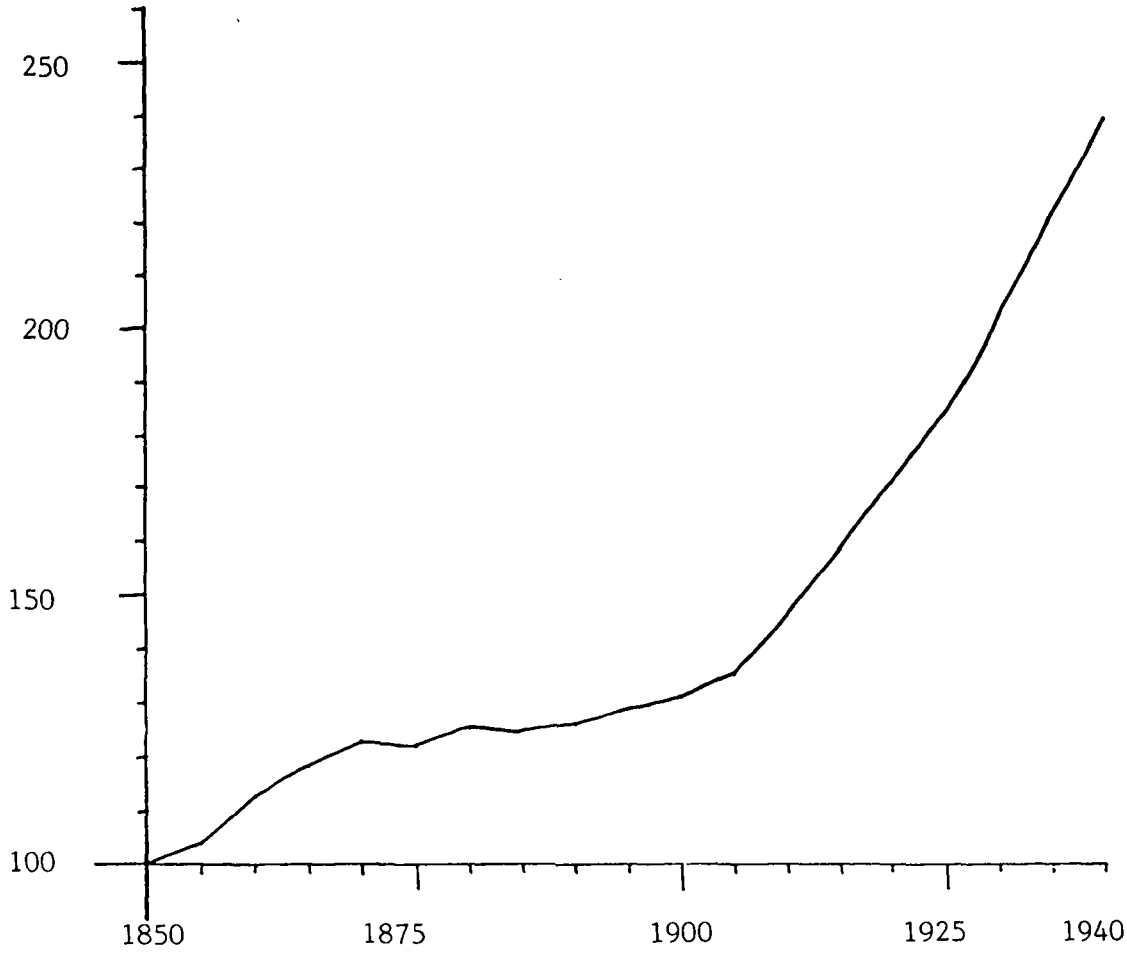

4.3. Stedebouwkundige structuur

Op de noord-zuid lopende zandrug liggende dorpen Epe, Emst en Vaassen. De ruggegraat van deze zone vormt de oude hoofdweg tussen Apeldoorn en Zwolle. Rond 1850 was de bebouwing voornamelijk verspreid gelegen rond de enken. Deze vormden afzonderlijke buurtschappen.

Vaassen

Omstreeks 1850 bestond Vaassen uit niet veel meer dan lintbebouwing. Aan de Dorpsstraat nabij de N.H. kerk groeide deze in de periode tot 1940 uit tot een kern. In de oost-west zone tussen de Hafkamperenk en de Heggerenk verdichtte de Dorpsstraat en kreeg deze steeds meer een winkelfunctie.
De Julianalaan, Kerkweg, Mulderstraat en Stationsweg werden bebouwd met vrijstaande middenstandswoningen. Villa's lagen verspreid aan de Dorpsstraat en aan de Noordelijke Parkweg.
Via de Deventerstraat was Vaassen verbonden met de enclave Oosterhof. De Rooms Katholieke kerk met klooster en pastorie vormen de kern van dit gebied. De lintvormige bebouwing met vrijstaande middenstandswoningen langs de Deventerweg zorgden voor een samenhang tussen de twee delen van Vaassen. De bouw van Vulcanus aan de Manegeweg en de Gieterij ten zuiden van de Kerkweg waren mede gestimuleerd door de aanleg van de spoorlijn. De vestiging van de fabrieken heeft niet geleidt tot de bouw van arbeiderswijken.
Ten noorden van Vaassen werden rond 1900 aan de Zwarteweg, de wattenfabriek (tegenwoordig Utermöhlen) en een kalkzandsteenfabriek (in 1930 vestigde Venz zich hier) aangelegd.
Ten noorden van de kern Vaassen ligt het kasteel de Cannenburgh. Het kreeg bekendheid als eigendom van de krijgsheer Maarten van Rossum. Dit in de 13e eeuw gestichtte kasteel bepaalt met het erom heen gelegen bos en de watermolen in sterk mate het gezicht van de noordzijde van Vaassen.

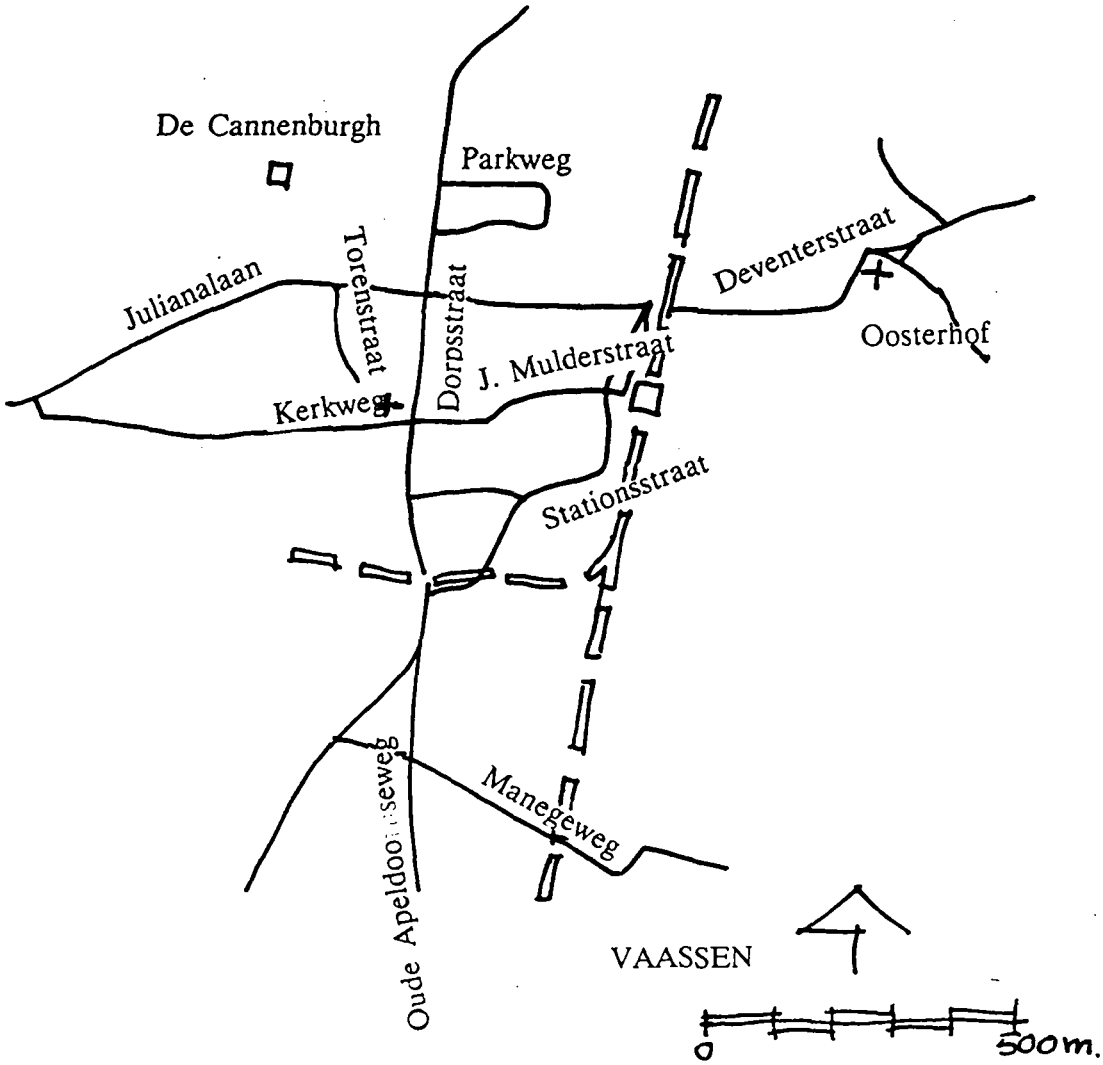

Vaassen belangrijkste wegen omstreeks 1930

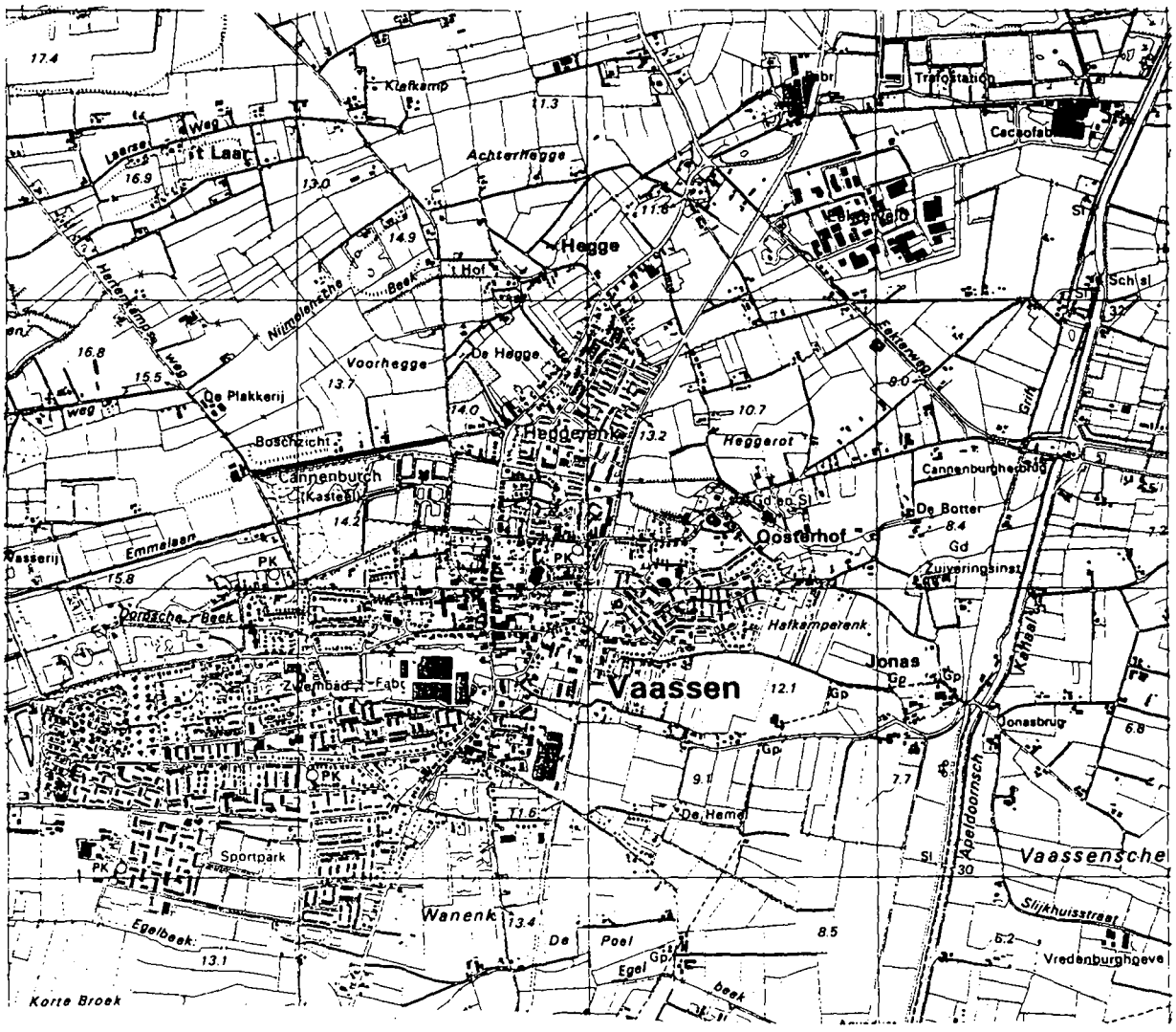

Vaassen omstreeks 1990

Emst

Emst bestond rond 1850 uit een molen met lintbebouwing langs de Hoofdweg. In de periode tot 1940 verdichtte deze bebouwing lintvormig langs de weg en vormde een kern. De bebouwing bestaat uit een mengeling van villa's en middenstandswoningen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft vrij veel nieuwbouw binnen de lintvormige structuur plaatsgevonden.

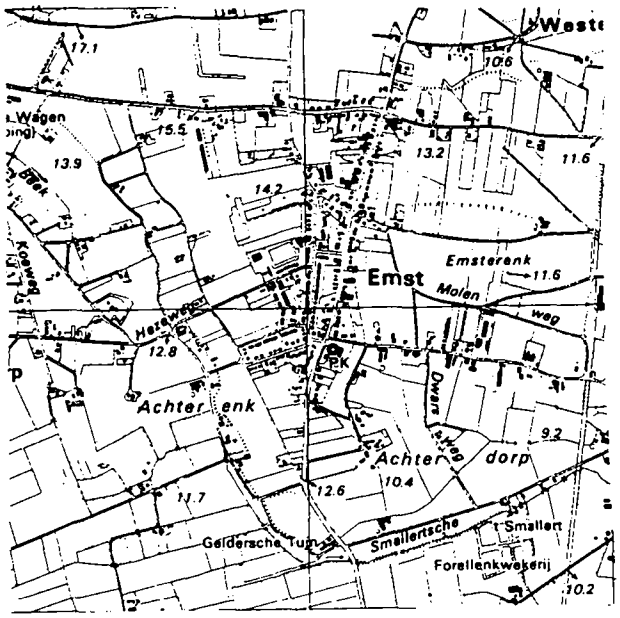

Emst omstreeks 1990

Epe

Rond 1850 bestond Epe uit lintvormige bebouwing aan de verbindingsweg Apeldoorn-Zwolle en langs de Beekstraat. Pas na de aanleg van de spoorlijn in de jaren '80 van de vorige eeuw kreeg het agrarische dorp Epe meer betekenis als handelsplaats; kleinere bedrijfjes vestigen zich tussen de lintbebouwing. Het gebied tussen het spoor en de Hoofdstraat werd verkaveld. Langs de Stationsstraat, Vlijtweg, Slathstraat, Parkweg, Dwarsweg, Ds. Prinsweg werden vrij dicht op elkaar vrijstaande middenstandswoningen gebouwd. Nabij het station aan het Stationsplein werden enkele winkels gebouwd.

De Sint Antonieweg en Julianalaan kregen villabebouwing. Dat Epe steeds meer in trek komt als aantrekkelijke woongemeente blijkt uit de bouw van villa's aan de westzijde van de Hoofdstraat, in het gebied tussen de Lohuizerweg en de Officiersweg.

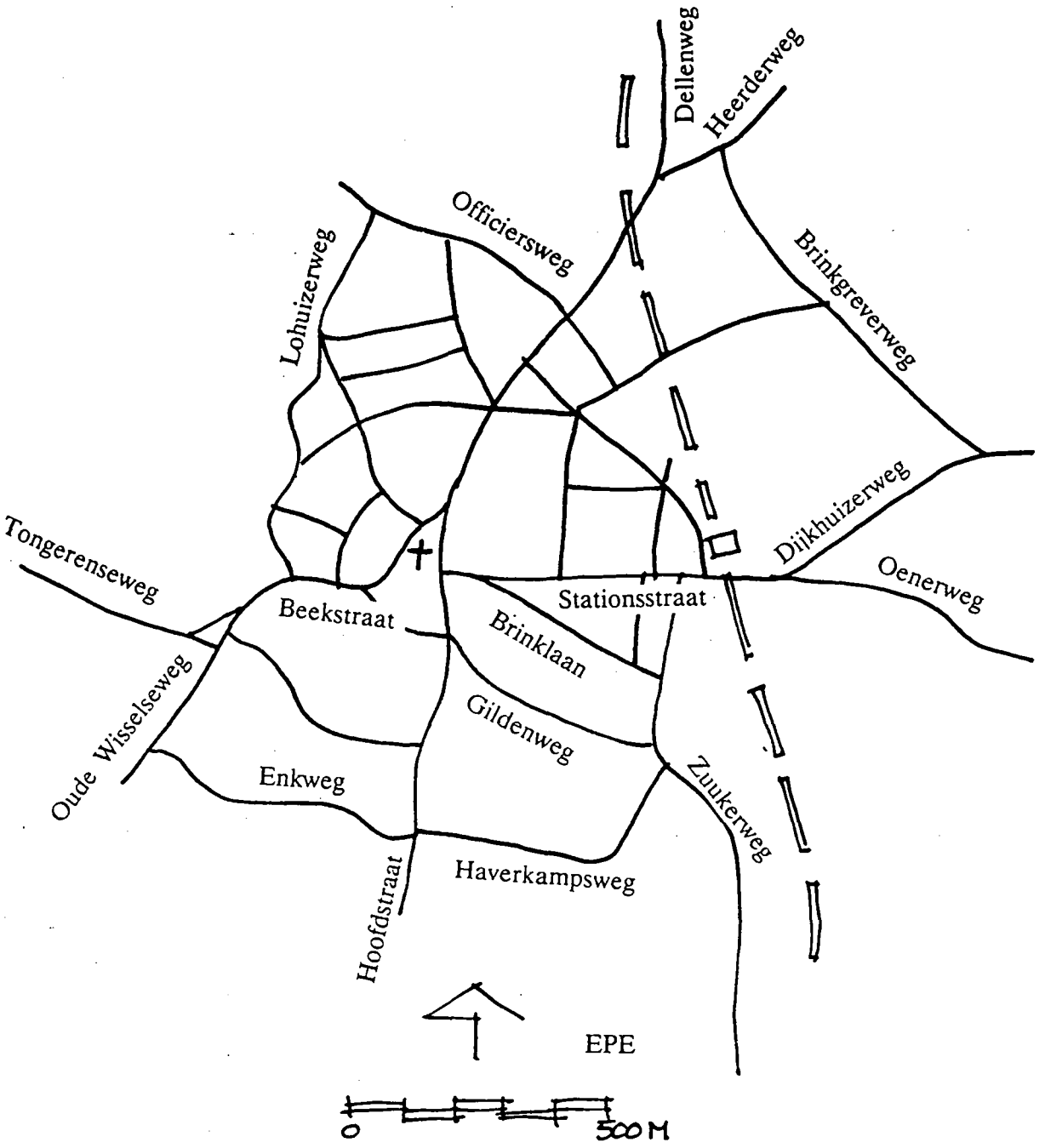

Epe, belangrijkste wegen omstreeks 1930

Epe omstreeks 1990

Oene

In het oostelijke agrarisch gebied ligt op de overgang met het uiterwaardengebied van de IJssel de kern Oene.
De bebouwing bestond rond 1850 voornamelijk uit boerderijen, een molen en kerk gelegen aan de Eperweg, Keizerstraat, Dorpsstraat en Markt.
In de periode 1850-1940 verdichtte zich de bebouwing langs de bestaande wegen; een horecagelegenheid, boerderijtjes en woonbebouwing veranderen nauwelijks iets in de structuur van Oene.

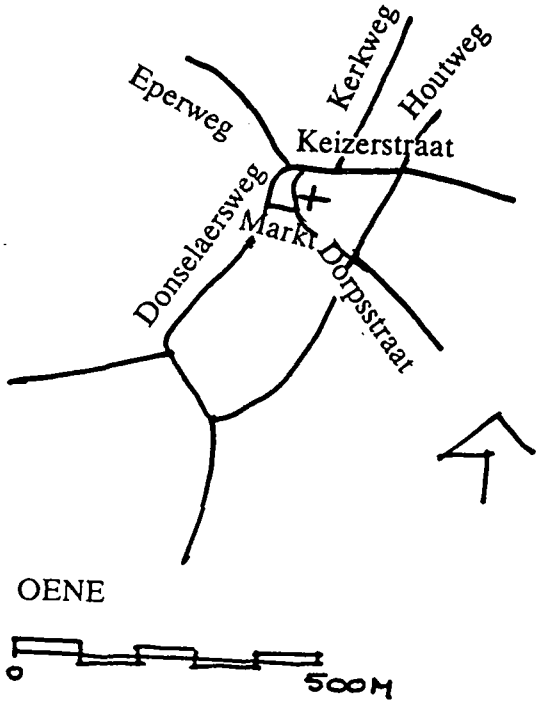

Oene, belangrijkste wegen omstreeks 1930

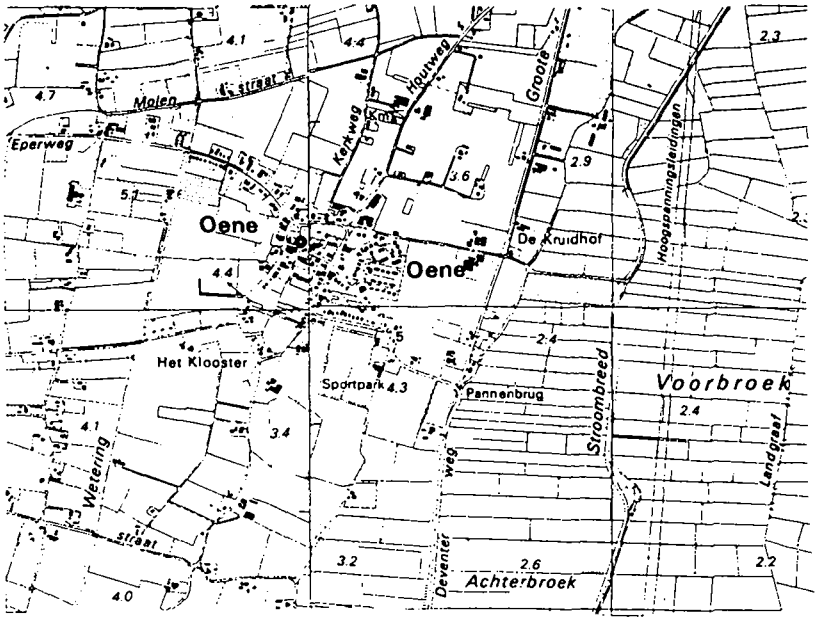

Oene omstreeks 1990

Verspreide bebouwing

Het grondgebied van Epe bestaat uit duidelijk van elkaar te onderscheiden zones:

- het westelijk deel met het Veluws natuur- en bosgebied. Het oorspronkelijk uit voornamelijk heide bestaande gebied is de laatste 100 jaar steeds meer bebost en heeft na de Tweede Wereldoorlog concentraties van verblijfsrecreatieve voorzieningen gekregen.
- tussen de dorpenzone en het Veluws natuurgebied ligt een diffuse zone. Bosgebied en agrarische gebieden grijpen over en weer in elkaar.
  De agrarische gebieden zijn Niersen, Gortel, Tongeren, Wissel, Schaveren en Hanendorp. Gortel en Niersen en omgeving zijn in feite in een vroege nederzettingsontwikkeling blijven steken.

DE ENKEN

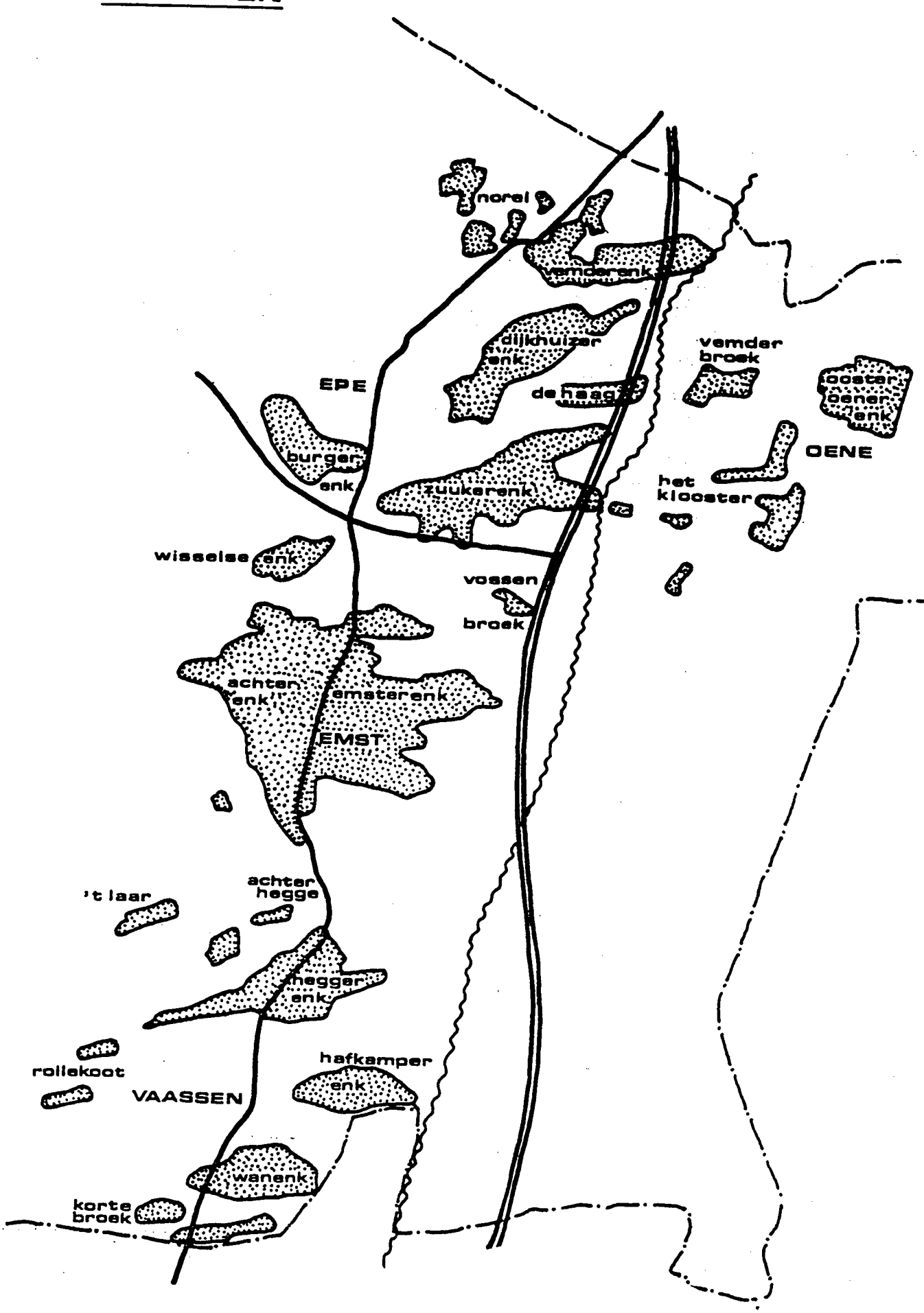
norel
vemderenk
dijkhuizer enk
vemder broek
oster oener enk
EPE
de haag
OENE
burger enk
zuukerenk
het klooster
wisselse enk
vossen broek
achter enk
emsterenk
EMST
achter hegge
't laar
hegger enk
rollekoot
hafkamper enk
VAASSEN
wanenk
korte broek

De twee nederzettingen werden in de IJzertijd gevormd; bossen werden gekapt en de heide breidde zich verder uit. Blokvormige akkers werden aangelegd en langzamerhand ontstonden nederzettingen. Iedere nederzetting kreeg zijn eigen 'veld' voor levering van mest van de schaapskudde, een 'enk' voor de akkerbouw en een 'malebos' voor de levering van hout. Het Gortelse bos is hier nog een overblijfsel van.
Met mest uit de potstal werd de enk door de eeuwen heen steeds meer opgehoogd.

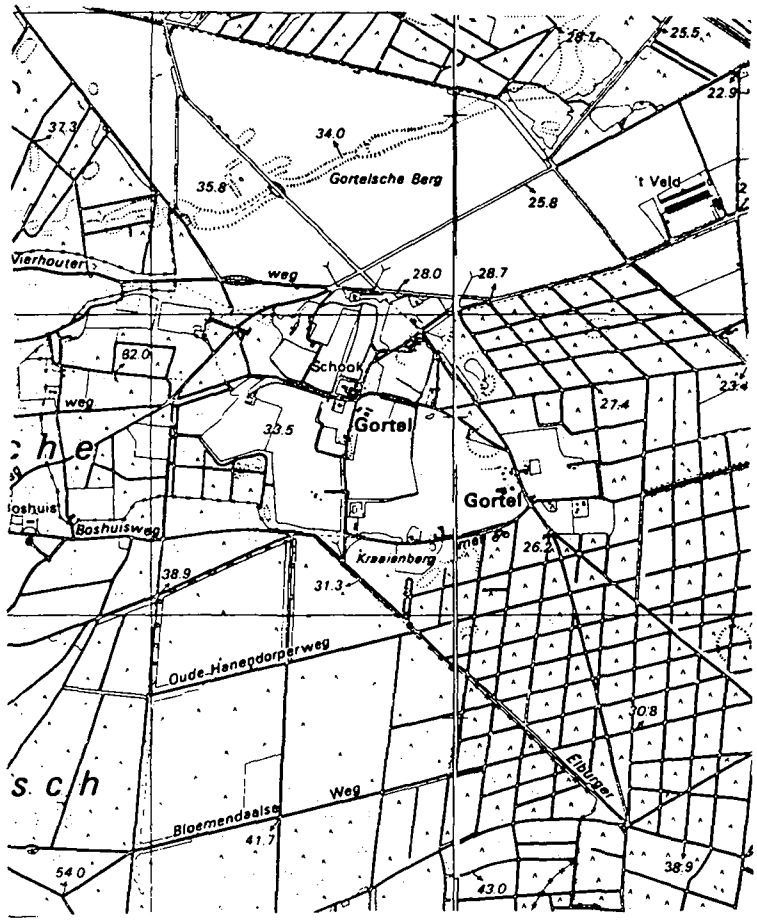

Gortel omstreeks 1990

- de dorpenzone met Epe, Emst en Vaassen en daartussen verspreid liggende bebouwing
  - Oostelijk van de dorpenzone ligt het agrarisch diffuus gebied tot het Apeldoorns Kanaal met verspreide bebouwing en enkele gehuchten
  - het agrarisch gebied dat ten oosten van het Apeldoorns Kanaal ligt bestaat uit een uniform agrarisch gebied met weinig bebouwing en het dorp Oene als afwijkend element.

4.4. Ontwikkelingen na 1940

Na 1940 werd de A50 aangelegd. Deze zorgt voor een nieuwe snellere noord-zuid verbinding.
Tevens vindt binnen de gemeente een snelle groei plaats van verblijfsrecreatieve voorzieningen. Voor wat betreft de groei van de dorpen: Vaassen groeide planmatig in oostelijk en in noordelijke richting op de Heggerenk. Het terrein van de Gieterij werd industrieterrein en ten noorden van Vulcanus werd een nieuw bedrijfsterrein aangelegd. Oosterhof kreeg ten zuiden van de kern een beperkte woonuitbreiding. Emst kende slechts een beperkte uitbreiding en vernieuwing binnen de bestaande wegenstructuur. Epe ontwikkelde zich concentrisch. Aan de zuid-west en noordzijde kwamen nieuwe woonwijken en oostelijk kwam een industrieterrein tot ontwikkeling.

Oene - de structuur van Oene - onderging nauwelijks wijziging. Ten oosten van de Houtweg werd een klein planmatig wijkje gebouwd.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen

In Epe wordt de bebouwing uit de periode 1850-1940 gekenmerkt door villa's en herenhuizen, met hier en daar wat kleinere woningen uit het laatste kwart van de 19e en het eerste kwart van de 20e eeuw, in de Stationsstraat, het gebied ten noorden en net ten zuiden hiervan, de Hoofdweg en Beekstraat. Aan het begin van deze laatste straat, nabij het kerkplein, betreft het winkel-woonhuizen. De villa's vertonen kenmerken van Neoclassicisme, Neorenaissance, Châletstijl en een enkel Jugendstil-element.

De straten Quickbornlaan, Wildforstlaan, Bloemstraat en Lohuizerweg vormen een klein villawijkje met voornamelijk bebouwing uit de eerste veertig jaar van de 20e eeuw, met de nadruk op de periode 1920-1940. De villa's in het bos aan de Burg. van Walsemlaan, de Duisterestraat, de Rietberglaan en de Kortenkampweg dateren ook uit deze tijd.

In Vaassen is de bebouwing uit de periode 1850-1940 te vinden aan de Stationsstraat, J. Mulderstraat, Deventerstraat en Dorpsstraat. Het betreft hier voornamelijk vrijstaande woningen en villa's uit het laatste kwart van de 19e en het eerste kwart van de 20e eeuw, in enkele gevallen als gecombineerd winkel-woonhuis.

Een zeer klein tuinwijkje is te vinden aan de Tuindorpweg en de van Riebeeckstraat, bestaande uit blokjes van twee en blokjes van vier woningen.

Het buitengebied is overwegend agrarisch. Het landgoed Tongeren dateert van voor 1850, maar enkele bijbehorende gebouwen, waaronder een koetsiershuis, dateren van na 1850.

Werken

De winkels aan het begin van de Beekstraat vormen, ondanks enkele wijzigingen, een redelijk gaaf geheel.

Restaurant-café 't Hof van Gelre, aan de Hoofdstraat, zou gebouwd zijn als bioscoop en dateert uit de jaren '20. Hotel-restaurant De Posthoorn is markant gelegen op de hoek van de Markt en de Hoofdstraat, nabij de kerk. Café-restaurant Dorpszicht in Oene is tevens logement en stalling geweest en heeft een houten veranda met Jugendstil-invloeden.

Aan de Hoofdstraat in Epe staat een ladderfabriekje uit het begin van deze eeuw. Er zijn nog enkele van deze kleine bedrijfsgebouwtjes te vinden, zoals dat van de 'hoefsmid met rijksdiploma' aan het begin van de Horthoekerstraat in Oene. De uit het eerste kwart van deze eeuw daterende metaalwarenfabriek aan de Stationsstraat in Epe bestaat uit shedbouw met een gesloten voorgevel. In Epe en Oene staan coöperatiegebouwen.

In de gemeente Epe zijn nog diverse (restanten van) waterradmolens. Het bakkerijbedrijf aan de Gelriaweg is voortgekomen uit de dubbele waterradmolen aan de Klaarbeek. De waterradmolens aan de Achterstemolenweg en de Gortelseweg doen tegenwoordig dienst als stomerij/wasserij. Van watermolen 't Kraaiennest aan de Koninginneweg resteert alleen nog wat muurwerk. De Geelmolen, aan de Elspeterweg, is rond 1912 opgenomen in een, bij een opmerkelijke, landhuisachtige boerderij behorende, in dezelfde stijl gebouwde schuur. Utermöhlen in Emst staat op de plaats van een voormalige waterradmolen aan een spreng en is nog steeds voor zijn functioneren hiervan afhankelijk. De fabriek vormt een compleet geheel met directeurswoning, bedrijfsgebouwen, woninkjes voor

werknemers, wijer en opslagplaats voor de kolen, waarmee de nog steeds aanwezige stoommachines (uit 1909 en 1912) gestookt werden. De gemeente telt twee windmolens, in Oene en in Vaassen, waarvan de laatste zeer onlangs in 'oude' glorie hersteld is.
In Vaassen bevindt zich ijzergieterij Vulcanus, waarvan de oudste hal dateert uit 1920. Voor deze tijd zal er in de gemeente Epe of omgeving vermoedelijk al sprake geweest zijn van ijzergieterij, gezien de oudere gietijzeren producten die op diverse plaatsen in de gemeente te vinden zijn (zie verderop).
De boerderijen zijn overwegend van het hallehuistype. Zij hebben een middenlangsdeel en één of twee deuren in de voorgevel. Boerderij De Koekenberg aan de Jagtlustweg is een modelboerderij, gebouwd in opdracht van de Heidemij in een stijl die enigszins doet denken aan die van een Noordduitse hallehuisboerderij. Vermeldenswaard zijn nog de houten schuurtjes, met aan de buitenzijde zichtbare balkuiteinden, aan de Ledderweg en de ingestorte schaapskooi langs de weg van Epe naar Emst.

Infrastructuur
In Vaassen staat een stationsgebouw uit 1887 aan de voormalige lokaalspoorlijn Dieren-Hattem. Uit dezelfde tijd en aan dezelfde lijn liggen enkele baanwachtershuisjes, resp. aan de Heerderweg en aan de Brakerweg.
Over het Apeldoorns kanaal liggen enkele ophaalbruggen, die vermoedelijk heropgebouwd zijn na de tweede wereldoorlog. Aan de Kanaalweg in Vaassen staat een sluiswachterswoning bij de schutsluis. In de nabijheid staat een niet meer in gebruik zijnd zeer bijzonder gietijzeren inlaatsluisje tussen het Apeldoorns kanaal en de Grift.
Trafohuisjes uit het tweede kwart van de 20e eeuw staan verspreid over de gemeente.

Maatschappelijke voorzieningen
Op diverse plaatsen in de gemeente staan kerken uit het tweede kwart van de 20e eeuw. Van de kerk aan het Marktplein in Vaassen dateert het schip uit 1852, de toren is ouder. De pastorie aan de Stationsstraat in Epe is gebouwd in een Um 1800-stijl. Een compleet en bijzonder geheel wordt gevormd door de Rooms-Katholieke enclave in de buurtschap Oosterhof bij Vaassen. Naast de neogotische kerk zijn hier een pastorie, die gebouwd is op de plaats waar vermoedelijk een schuilkerk heeft gestaan, een zusterhuis, een lijkenhuisje, een begraafplaats en een lagere school aanwezig. Op het kerkhof staat een gietijzeren crucifix. Oude gietijzeren grafzerken zijn te vinden op het kerkhof aan de Zwanenweg in Vaassen, die al voor 1850 in gebruik was.
Schoolgebouwen uit de vooroorlogse periode zijn (waren) te vinden aan de Kosterstraat in Vaassen en aan de Beekstraat in Epe. Deze laatste is, met de ernaast gelegen schoolmeesterswoning, tijdens de inventarisatie gesloopt. Aan de St. Antonieweg in Epe staat een scholingscentrum, dat, samen met een bijbehorende woning, gebouwd is in een Neorenaissancestijl met kruiskozijnen. In vergelijkbare stijl gebouwd is de gemeentewoning aan de Stationsstraat, ook in Epe.
In Oene staat een muziektent met een merkwaardig, achteroverhellend, geknikt achtzijdig schilddak.
Een bevrijdingsmonument in de vorm van een geornamenteerd zevenzijdig ijzeren hek rond een boom staat in Vaassen. Oene is in het bezit van een Juliana-Bernhard trouwmonumentje in de vorm van een eenvoudig

smeedijzeren hekwerkje dat eveneens om een boom geplaatst is.
In Epe staat aan een uiteinde van de St. Antonieweg een gemetselde kolom met in basrelief het opschrift park. Gezien de situering aan de rechterzijde van de weg zal het eerste deel van het opschrift op een, blijkbaar verdwenen, kolom aan de linkerzijde hebben gestaan.

Kaart 1

TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE EPE 1850-1940

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Epe 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding **Type-omschrijving** **Bijzondere gebieden**

Andere aanduidingen

- Lineaire ontwikkelingen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 32) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

Bijzondere gebieden gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940 komen in de gemeente Epe niet voor.

Karakteristieke gebieden
Structuren van bouwkunst en stedebouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van voor 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven.

Gortel, Niersen, Tongeren
De buurtschappen Gortel, Niersen en Tongeren kunnen als karakteristiek gebied worden gekenmerkt aangezien het enknederzettingen zijn waarbij alle basiselementen nog aanwezig zijn (met uitzondering van de heide die veelal bebost is, zie hiervoor hst. 4.3.).
De geïnventariseerde bebouwing van Gortel omvat boerderijen, deels daterend van voor 1850, en een school met een ernaast gelegen schoolmeesterswoning, beide uit het begin van deze eeuw.

Oene
Eveneens kan het dorp Oene als karakteristiek gebied worden beschouwd. De wegenstructuur en de dominerende bebouwing van kerk dateren weliswaar van voor 1850, doch latere opvullingen hebben het karakter van dit dorp nauwelijks aangetast.
De geïnventariseerde bebouwing omvat bebouwing aan de Marktstraat, de Dorpsstraat en bebouwing aan het uiteinde van deze zichtassen. Het betreft een pastorie, diaconiewoningen, een café-restaurant, enkele woonhuizen en enkele boerderijen, waarvan er één verbouwd is tot winkel en één dateert van voor 1850.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

I. **Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:**
   1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
   2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
   3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
   4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)

II. **Bijzondere historische betekenis, zoals:**
   1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
   2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)

III. **Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:**
   1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
   2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
   3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel

IV. **Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

V. **Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijks Archief in Gelderland
* Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Gemeente Epe

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Epe in 1866
*	Afbeelding 1a	Gemeente Epe in 1866
*	Afbeelding 2	Indeling in dorpsgebieden en gemeenten
*	Afbeelding 3	Geomorfologische kaart gemeente Epe
*	Afbeelding 4	Globale hoogtekaart gemeente Epe
*	Afbeelding 5	Belangrijkste wegen gemeente Epe omstreeks 1930
*	Afbeelding 6	Bevolkingsontwikkeling gemeente Epe 1850-1940
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente Epe 1850-1940

Kaartmateriaal

* Bodemkaart 1/50.000, 1970
* Topografische kaart 1/25.000 en 1/50.000, diverse jaargangen
* Kaartenboek van Gelderland, 1843
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

* Graadt Jonckers, R.H., *Oorsprong van het dorp Oene, in; Geldersche Volksalmanak 1866*

* Historische Vereniging Ampt-Epe, *Honderd jaar Epe; grepen uit de geschiedenis van de gemeente Epe van 1878 tot 1978*, Zutphen, 1978

* Leeuwen, A. van, *Epe, verlost uit zijn isolement, in; Ampt Epe 1965*

* Liere, W.J. van, Steur, G.G.L., *Een bodemkartering van de gemeente Epe en een bodemkundige verkenning van een deel van de gemeente Heerde*, Wageningen 1955

* Lohuizen, G.S. van, e.a., *Epe-Oene 800 jaar*, Epe, 1976

* Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Gortel, gemeente Epe*, Zeist, 1987

* Smit, D.A., *Onze spoorweg, in; Ampt Epe 1964, 1966*

* Verstegen, S.W., *De familie van Isendoorn á Blois en de verpachting van de Vaassense watermolens, in; Bijdragen en mededeelingen Vereniging Gelre, 1982*

* Wartena, R., *Tongeren; de geschiedenis van een Veluwse buurschap*, Zutphen, 1929

Oosterbeek, 1993

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 236